

TÜRKÇE SÖZLÜK İÇİN YENİ KATKILAR

Nevzat GÖZAYDIN

Sözlüklerde toplanan, anlamlandırılan ve anlamlarına göre örnek cümlelerle zenginleştirilen söz varlığımız üzerindeki taramalarım ve anlamlandırma çalışmalarımın bir bölümünü de aşağıda sergilemek istiyorum. Bu yazımda da yine *Türkçe Sözlük* (TDK Yay., Ankara 2011) içinde bulunmayan madde başları ile iç maddelere ağırlık verdim. Sözlüğümüzde yer alan ancak örnek cümlesi bulunamayan maddeler ile ilgili herhangi bir ekleme yapmadım. Belki ileride gerekirse onları da başka bir yazıda gösterme imkânı bulurum.

Aşağıda vereceğim gerek madde başları gerek iç maddeler hakkındaki anlamlandırmalarım, genellikle yazarlarımızın yükledikleri anlamlara yakın olanları tercih ettim çünkü örnek cümleye sığmayan ve bir üst veya bir alt cümlenin de göz önüne alınması gerekiyordu. Ancak yine de başka örnekler bulunursa anlam farklılıkları da ortaya konabilir. Böyle bir durum olursa Türkçemizin anlam bakımından da ne kadar zengin bir dil olduğu kolaylıkla anlaşılır.

Yazarlarımızdan aldığım bu örnekler için yine yazar adlarının ve eserlerinin kısaltmalarını ayrıca içinde hemen örnek cümle sonunda gösteriyorum. Her zaman yaptığım gibi yazarlarımızın kullandıkları yazıma hiç dokunmadım, aynen baraktım. Yazının sonunda da taradığım yazar ve kitaplarının künyelerini verdim.

ağza alınma-: Anlamının 'söylenmesi ayıp olmak, hoş karşılanmamak' olduğunu düşünüyorum: "Ağza alınmayacak sözcüklerle sövüyor, ya da türkü söylüyordu." (AK/K, 306)

ağızdan dolma: ‘Yapmacık, yüzeysel, üstünkörü’ benzeri bir anlam verebiliriz: “Biraz daha dikkat etseler, pek ağızdan dolma atışlar yaptığını fark edecekler ama yaptıkları eleştirinin salt kıskançlıktan geldiğini sanıyor.” (AK/IG, 80)

ağızyla kuş tut-: “Sen fişlendin bu kitabı almakla demişti büyükler; artık ağzınla kuş tutsan kendini sildiremizsin.” (AK/K, 198) Örneğe göre anlamı, ‘en imkânsız olanı yapmak, en zor işi başarmak’ olabilir.

alaca karanlık bas-: ‘Yarı karanlık çökmek, görülenleri tam seçemez olmak’ anlamındadır: “Alaca karanlık bastı gözlerimi, akşam yeli çıktığında titreşen söğüt yaprakları sanki gördüklerim.” (AK/KD, 20)

Allah gecinden versin: ‘Eceli çok daha geç gelsin, ömrü uzun olsun’ anlamında bir hayır dua sözüdür: “Allah gecinden versin, size emrihak benden önce vaki olursa Algüz kızınız bana baksın.” (AK/HKU, 77)

aklı başından sıçra-: “Dövmedi hiç, ağzından bir kırıcı söz kaçacak diye akli başından sıçrardı.” (AK/BGKO, 36) Anlamı, ‘beklenmedik bir olay, söz karşısında kalıp korkmak, heyecan duymak, çekinmek’ olabilir.

aklına gelen başına gel-: Anlamının ‘düşünüp konduramadığı, korkup, çekinip karşılamak istemediği bir durumla yüz yüze gelmek’ olduğunu söyleyebilirim: “Sonra, aklına gelen başına geldi: Korktuğu şeyi ondan isteyiverdi Ercüment.” (AK/T, 176)

âlem yap-: ‘Eğlenmek’ anlamındadır: “Hanım farkında mısın, iki gece dir Hidayet Beylerden ses soluk çıkmıyor; âlem yapmayı bıraktılar galiba.” (AK/IG, 129)

anasının karnında öğren-: “Şuna bak şuna, sanki otelciliği anasının karnında öğrenmiş.” (Mİ/BNA, 158) Anlam olarak ‘çok becerikli olmak, ustalaşmak, eskiden beri emek vermiş görünmek’ diyebilirim.

ar gel-: ‘Utanmak’ anlamındadır: “Bizimle yaşamak sana ar geliyor; ağıtçılardan kızını almak istemiyorsun, haklısın.” (AK/BGKO, 190)

aralarında kan davası ol-: ‘Eskiden beri mevcut olan kan davasını devam ettirmek’ anlamındadır: “Babacan doktorla aramızda eski bir kan davası var mı yok mu, onu araştırarak durumda değilim.” (Mİ/ ANRY, 205)

aşna fişne et-: “Hiçbir şeye takılamazdı Nazmiye Hanım kimseyle aşna fişne edemezdi.” (AK/IG, 63) Anlamı, ‘flört etmek, çok samimi olup dedikodu yapmak’ olabilir.

ayağı çekil-: ‘Bulunulan yer herkes tarafından terkedilmiş olmak, boşalmış bulunmak, kimse kalmamak’ anlamına gelir: “Sonra onların da ayakları çekilir ve meydan ay ışığı yoksa, kapkaranlık ve başı sonu bilinmeyen yalnızlığını beklemeye koyulurdu.” (AK/IG, 6)

ayağı tez: “Şimdi bana ayağı tez insanlar gerekli dedi.” (Mİ/DMD, 148) Anlamı ‘hızlı, çabuk, hamarat’ olabilir.

ayak altında dolaş-: ‘Her yerde bulunup karşılaşmak, sık sık etrafta görünmek’ anlamına gelebilir: “Gökçen bile ayak altında dolaşan bir ağırlık, provalı, bez parçasına benzeyen bir rahatsızlıktı.” (AK/T, 41)

ayran çalkala-: ‘Ayran yapmak, hazırlamak’ anlamındadır: “Allah aşkına yoğurdu olan ayran çalkalasin, bakanın önüne koyalım.” (Mİ/ DVD, 124)

başını kıcından ağır getir-: Anlamının ‘büyük sorun çıkarmak, sıkıntı yaratmak, bunalım içine sokmak’ olduğunu düşünüyorum: “Sen de espri yaptığını sanırsın, al işte, başını kıcından ağır getirsinler de gör.” (Mİ/ANRY, 38) veya başka bir örnek cümle: “Kadınım diye hiçbir özel hakkın yok, adamın başını kıcından ağır getirirler.” (Mİ/DMD, 60)

bayram yap-: “Bağırarak, çağırarak, korna çalarak ve sık sık adımı söyleyerek bayram yaparlar.” (Mİ/DVD, 99) Anlamı ‘büyük sevinç gösterileri yapmak, coşmak’ olabilir.

bin ağız ol-: Anlamının ‘herkes hep birden konuşmak, her kafadan bir ses çıkmak’ olması muhtemeldir. “Şu muhtar seçimlerini bir yapıp bitirsek de kurtulsak, koca köy bin ağız olmuş boyuna konuşuyor.” (Mİ/AY, 182)

bir göz ile ağlayıp öbürü ile gül-: “Bir göz ile ağlayıp öbürü ile gülmek, trajikomik mizahın ruhsal anlatımıdır.” (AB/PG, 185) Anlamının ‘aynı zamanda hem komik hem dramatik olması muhtemel bir olayla iç içe bulunmak’ olduğunu söyleyebilirim.

bir ışık görün-: ‘Umutsuz görünen bir durum karşısında kolaylaştırıcı bir çözüm belirlemek, olumsuzluklar içinde iken olumlu bir hareketle karşılaşmak’ anlamını verebilirim: “Gölü gemiyle geçmekten başka çare yoktu. Bir ışık göründü, dostlarımızdan birinden aldığımız tüyoya göre, ertesi günü Tatvan’a bir çatana hareket edecekti.” (AB/ LBG, 24)

bir kuş sütü eksik ol-: “Ahababım beni yemeğe davet etti. Bir kuş sütü eksikti desem, yine anlatamam: Çeşitte, iki düzine kadar yemek vardı.” (AB/U, 222) ‘Sofrada her türlü yiyecek hazır bulunmak’ anlamına gelmektedir.

bir şeyin ilmini (veya bilimini) yap-: Anlamı ‘bir konu hakkında her türlü bilgiye, deneyime sahip olmak’tır diyebilirim: “Bu terzi Rıza, bunun neredeyse bilimini yapacak.” (Mİ/DVD, 45)

bir tarafından tut-: “Hepimiz bir tarafından tutmuşuz. Kimimiz kalem efendisiyiz, kimimiz ortalık temizler, yemek yapar, çocuk bakarız.” (AB/YV, 224) Anlamının ‘ortaklaşa iş yapmak, bir işi yardımlaşarak bitirmek’ olması muhtemeldir.

boğazına düşkün: ‘Yeme içmeyi çok seven, özel hazırlanmış yemeklere ayrı bir önem veren’ anlamındadır: “İstanbul’un boğazına düşkün kişilerinden Tevfik Bey, iki arkadaşını yanına alıp Kanlıca’ya gidiyor.” (AB/İE, 29)

bol keseden dağıt-: “Fransa’da iktidarlar dünyaya bol keseden hürriyet dağıtırken, kendilerinden hiçbir şey vermezler.” (AB/Y, 138) Anlamı ‘hiçbir sorumluluk duymadan, gelişigüzel dağıtmak, har vurup harman savurmak’ olabilir.

boncukları dökül-: ‘Gerçekler ortaya çıkmak, yalanlar belli olmak, gizlisi saklısı kalmamak’ anlamındadır: “Tulumbacılık da kültür hazinelerimiz içindedir, ama bu hazineyi arabesk simsarları korumaz, boncukları dökülür.” (AB/Y, 128) Başka bir anlamı da ‘şöhretlerine zararı dokunmak’tır, diyebilirim. Buna da örnek cümlemiz var: “En çıkar yol, halkın gecekondü olayı ile kanıtlanmış gücünü organize etmek. Bunu söyleyince de sanılıyor ki boncuklarımız dökülecek.” (s. 197)

boşa geç-: Anlamı ‘geçip giden zamanın içerisinde değer verilen, önemli görülen hiçbir şey yapmamak’ anlamı verilebilir: “Yoksa ömrünün boşa geçtiğini düşünerek büyük bir mutsuzluk içinde mi can vermişti?” (AÜ/İH, 168)

boşluğa düş-: “Mantıklı düşüncenin zincirini, bir anda boşluğa düşüren mizah, o zinciri parçalar.” (AB/D, 126) Bu deyim anlamı, ‘değersiz, önemsiz kılmak’ olabilir.

boynunun borcu ol-: ‘Millet duygusu taşımak, yapılan iyiliklere karşılık vermek zorunda hissetmek’ anlamı verilebilir: “Yapılacak daha çok bina vardı, kendisine yardımcı olmalıydık, boynumuzun borcuydu.” (AB/Y, 22) ve aynı yazardan başka bir örnek cümle: “Politikayı, olağanüstü ciddiye almak boynumuzun borcu.” (AB/D, 181)

canını kurtar-: ‘Ölümden kaçmak, uzaklaşmak’ anlamındaki bu deyim örnek cümlesi şudur: “Paraşütle atlayıp canını kurtarmaktan başka çare mi var? Atlamış.” (AB/A, 127) Yazarın başka bir örneğinde ise ‘kargaşadan

sıyılmak, kalabalıktan uzaklaşmak' anlamı verilebilir: "...Trafik düzeni de yok. Yediden sonra mahşer... Hele yağmurda taşıtlarla insanlar karmakarışık, herkes canını kurtarmaya uğraşiyor." (AB/OY, 297)

can kan ver-: 'Kanını dökerek şehitlik mertebesine ermek' anlamındadır: "Mehmetçik can kan veriyor, bunlar para alıyor." (AB/OY, 309)

can yakıcı: "Öğrenciden alınan harçlar, can yakıcı. Yılda yaklaşık on beş bin dolara kadar harç alıyorlar." (AB/OY, 115) Anlamı, mecaz olarak 'sıkıntı verici, zorluk çıkarıcı' denebilir.

cehenneme dön-: İki anlam verebiliriz. '1. Aşırı sıcak olmak; 2. *mec.* Büyük bir kargaşa içinde bulunmak': "Pazartesi sabahı gişenin önü cehenneme döndü; iki dakika sonra da bilet bitti." (AB/US, 26) Örnek cümle ikinci anlama daha yakındır.

ciğerine ateş düş-: 'Üzüntüyle karşılaşmak, büyük acı yaşamak' anlamındadır: "Karadenizli duyguludur. Aşk ateşi ciğerine düşse de ağlayıp zırlamaz." (AB/D, 80)

cüret ver-: "Yenilgilerin şaşkınlığıyla içine düşülen ezik dış politika, Avrupalılara büsbütün cüret veriyor." (AB/U, 167) Anlamının 'cesaretlendirmek, kendini daha üstün görmek, tehdit etmeye çalışmak' olması muhtemeldir.

çamura bulan-: Normal anlamı 'çamurlanmak, çamur içinde kalmak' olabilir. Ancak bir de mecaz anlamı var. 'Kirli işlere, yasal olmayan durumlar içinde sahtekârlıklara bulaşmak' diyebiliriz: "Anlaşıyor ki, politikayı çamura bulayanlar da, yüceltenler de, politikacılarıdır." (AB/D, 185)

çanga manga ol-: "Köyün içi yarım saatte çanga manga oldu; rezilliğimiz, kepaşeliğimiz göğe erdi." (FB/ES, 78/79) Anlamı 'karmakarışık olmak'tır.

çarşı işi: 'Özensiz, basit, ucuz' anlamına gelir: "Adam boyu Çin vazolarının yanında, çarşı işi masa ve iskemleler yer alıyor." (AB/Ü, 187)

çizgisi ol-: 'Kesin, düzenli ve değişmez bir görüşte bulunmak' anlamındadır: "Kişilerin değilse bile, kişiliklerin ve dolayısıyla sanatçının bir çizgisi olmasından söz edilir." (AB/PG, 131)

çok çek-: "İşlerin yavaşlığından çok çektiğimi söylersem, sanırım bana kimse darılmaz." (AB/YV, 72) Anlamı 'bir hayli sıkıntıyla ve zorluklarla karşılaşmak' olabilir.

çurçur: Bu sözün anlamı 'terbiyesiz, serseri, kaba'dır: "Öfke kabarıyordu içinde oğlana karşı. Oynadığı oyuna bak şu çurçur herifin." (PC/J, 92)

daldan dala kon-: Bu deyim de iki anlamı olabilir. ‘1. Değişik işlere girip çıkmak veya farklı yerlerde bulunmak; 2. *mec.* Çapkınlık yapmak.’ Örnek cümle, ikinci anlama uygun düşüyor: “Demek gizliden gizliye, daldan dala konarken Badi Necmi denilen bacaksıza da rastladı.” (SMA/EÇA, 14)

devletin malı deniz...: “Devletin malı deniz, yemiyen domuz düsturu da, kulaklarda küpedir.” (EET/P, 13) Çok bilinen ama anlamı da hoş olmayan bu atasözü, hem konuşmalarda hem yazılarda karşımıza çıkmaktadır.

dikiş tutma-: Normal anlamının yanında örnek cümledeki anlama mecaz olarak bakmamız gerekiyor. ‘Eskisi gibi olmamak, iyileşmemek’ anlamını verebiliriz: “Ruhun bir kez darbe aldı mı, o yara dikiş tutmuyor; sonuna kadar kendi kendine kanamayı sürdürüyor.” (AÜ/İH, 264)

dombadız: Sözlüğümüzde bulunmayan bu kelime *hlk.* kısaltmasıyla verilebilir. Anlamı ‘1. Çok şişman; 2. Zengin.’ Yazarımızın örneğinde ilk anlamda kullanılmıştır: “Endamına gelince, dalyan mı dalyan, eti budu da yerinde amma dombadız çeki taşı değil!” (SMA/EÇA, 103) Burada geçen (eti budu yerinde) madde içi olarak alınmış ancak örnek cümlesi bulunamamış. Ayrıca (çeki taşı) maddesi yok, sadece (çeki) içinde (çeki taşı gibi) verilmiş örnek cümlesiz olarak.

gözaydın et-: Anlamı ‘hayırlı olsun demek, gözün aydın diye mutluluğuna katkıda bulunmak’tır: “Köyün içi çalka malka olmuş, adamlar Velikul’a gözaydın etmişler, çayını kahvesini içmişler.” (FB/T, 65)

gözünü kır-: ‘Korkutup sindirmek’ anlamına geliyor: “Bizimkiler adamların gözünü öyle kırmışlardı ki, önlerine düşerek tıpış tıpış Necdet’in evine yürüdüler.” (AÜ/İH, 271)

hali: *Türkçe Sözlük*’te var ancak ikinci bir anlamı ve örneği eklemek gerekiyor. ‘Kurtulmuş, serbest, müstesna’ anlamı verilebilir: “İkinci evlilik hayatının yeni bir buhran devresine girdiğini sezinmekten de hali değildi.” (YKK/A, 146)

iç bayıcı: ‘Baygınlık veren’ anlamındadır: “Portatif masaya çarptığı dirsek kemiği, insanın içine işleyen, iç bayıcı acısıyla soluğunu kesti.” (BU/KAMT, 69)

içi doluk ol-: Mecaz anlam olarak ‘üzüntüden ağlayacak durumda olmak’ diyebiliriz: “Ben giderken Zekiye ile kardeşim çok ağladılar. Benim de içim doluktu, ama dişimi sıktım, ağlamadım.” (EB/EÖ, 156)

içtikçe içesi gel-: “Bir kase ne ki, insanın içtikçe içesi gelirmiş, hiç de dokunmazmış.” (Mİ/DMD, 86). Anlamı ‘daha çok içme ihtiyacı duymak’tır.

kalemi işlek ol-: ‘Çok veya hızlı yazmak’ anlamına geliyor: “Doktorun maşallahı var, babacan, kalemi işlek, yazıp duruyor reçeteleri.” (Mİ/ANRY, 203)

mahcubiyet duy-: ‘Utanmak’ anlamındadır: “Bir yandan arkadaşşıma yazdıklarını merak ediyordum, öte yandan tuhaf bir mahcubiyet duyuyordum.” (AÜ/İH, 192)

türküye asıl-: “Durduk yerde boğazımı temizliyor, türküye asılıyorum.” (Mİ/AY, 13) ‘Türkü söylemek’ anlamına gelir.

yalayıp yut-: *Türkçe Sözlük*’te üçüncü bir anlam vererek maddeyi genişletmek gerekecek. Anlamı ‘hepsini bitirmek, geride hiçbir şey bırakmamak’tır: “Yerli, yabancı ne kadar polisiye roman varsa yalayıp yuttum.” (AÜ/İH, 190)

Okuduğum kitaplar ve kısaltmaları:

Aydın BOYSAN: *Aldanmak*, 1990 (AB/A); *Dostluk*, 1989; *İstanbul Esintileri*, 1991 (AB/İE); *Leke Bırakan Gölgeleler*, 1995 (AB/LBG); *Oldu mu ya?*, 1985 (AB/OY); *Paldır Güldür*, 1984 (AB/PG); *Umut Simit*, 1984 (AB/US); *Uzaklardan*, 1993 (AB/U); *Yalan*, 1987 (AB/Y); *Yangın Var*, 1985 (AB/YV).

Ahmet ÜMIT: *İstanbul Hatırası*, 2010 (AÜ/İH).

Ayla KUTLU: *Bir Göçmen Kuştu O*, 1985 (AK/BGKO); *Hoşça Kal Umut*, 1987 (AK/HKU); *Islak Güneş*, 1980 (AK/IG); *Kadın Destanı*, 1994 (AK/KD); *Kaçış*, 1997 (AK/K); *Tutsaklar*, 1987 (AK/T).

Buket UZUNER: *Kumral Ada Mavi Tuna*, 2002 (BU/KAMT).

Erhan BENER: *Elifin Öyküsü*, 1980 (EB/EÖ).

Fakir BAYKURT: *Efendilik Savaşı*, 1969 (EB/ES); *Tırpan*, 1971 (FB/T).

Muzaffer İZGÜ: *Aywayı Yedik*, 2000 (Mİ/AY); *Azrail Nasıl Rüşvet Yedi*, 1986 (Mİ/ANRY); *Bir Namussuz Aranıyor*, 1991 (Mİ/BNA); *Dandini Vatandaş Dandini*, 1991 (Mİ/DVD); *Devlet Malı Deniz*, 1986 (Mİ/DMD).

Peride CELAL: *Jaguar*, 1978 (PC/J).

Sermet Muhtar ALUS: *Eski Çapkın Anlatıyor*, 1944 (SMA/EÇA).

Yakup Kadri KARAOSMANOĞLU: *Ankara*, 1980 (YKK/A).